

Світлана Сорокіна

завідувачка сектора
«Археологія доби каменю-бронзи»
науково-дослідного відділу археології
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
zlakosh@ukr.net
ORCID-0000-0002-1073-6666

Тетяна Радієвська

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу археології,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
tetyana_arch@ukr.net
ORCID-0000-0001-8490-7950

Оксана Завальна

старша наукова співробітниця
науково-дослідного відділу
документальних фондів та фотоматеріалів
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
irip927@ukr.net
ORCID-0000-0002-7975-5988

Svitlana Sorokina

head of the sector
sector «Archaeology of Paleolithic – Bronze Age»
research department of archaeology
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)
zlakosh@ukr.net
ORCID-0000-0002-1073-6666

Tetiana Radiievska

senior research fellow
sector «Archaeology of Paleolithic – Bronze Age»
research department of archaeology
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
tetyana_arch@ukr.net
ORCID-0000-0001-8490-7950

Oksana Zavalna

senior researcher
department «Documentary and Photographs»
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
irip927@ukr.net
ORCID-0000-0002-7975-5988

МАТЕРІАЛИ ГЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НМІУ (ПЕРЕДАЧА 1942 Р.)

THE BELONGINGS OF THE GEOLOGICAL MUSEUM IN THE ARCHAEOLOGICAL COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE (RECEIVED IN 1942)

Анотація

У 1942 р. до Музею до- і ранньої історії в м. Києві були передані археологічні матеріали з Геологічного кабінету Київського державного університету. Основну частину колекції складали знахідки з археологічних розкопок швейцарських поселень на палях, що датуються неолітом – бронзовим віком. Наразі ці матеріали знаходяться у складі зібрання Національного музею історії України. Отже, у музеї збереглася невелика частка довоєнних колекцій Геологічного кабінету, які раніше вважалися повністю втраченими.

Ключові слова: Музей до- і ранньої історії, Національний музей історії України, Геологічний музей, Мінералогічний кабінет, Геологічний кабінет, Київський державний університет.

Abstract

In 1942, archaeological finds from the Geological Cabinet of the State University of Kyiv were transferred to the Museum of Prehistory and Protohistory in Kyiv. The main part of the collection consisted of finds from archaeological excavations of Swiss pile dwelling settlements dating from the Neolithic-Bronze Age. Now these finds became the part of the collection of the National Museum of the History of Ukraine. Thus, the museum preserved a small part of the pre-war collections of the Geological Cabinet, which were previously considered completely lost.

Keywords: the Museum of Prehistory and Protohistory, the National Museum of History of Ukraine, the Geological Museum, the Mineralogical Cabinet, the Geological Cabinet, the State University of Kyiv.

Колекції Національного музею історії України сильно постраждали під час Другої світової війни. Як уже зазначалося у наших попередніх дослідженнях, багато колекцій було втрачено. Зокрема, висвітлені питання утворення музею, організованого окупаційною владою (Сорокіна, Завальна, 2014; Сорокіна, Завальна, Радієвська, 2015); детально розглянуто перебіг вивезення колекцій до Німеччини і повернення назад до Києва (Радієвська, Себта, Сорокіна, 2018а; Радієвська, Себта, Сорокіна, 2018b). Але відбувся і протилежний процес: зібрання музею поповнилося матеріалами з інших установ. Під час окупації до музею надійшли експонати і колекції, які надалі залишилися в складі НМІУ, серед них так звана колекція з «Геологічного музею». Оскільки музейні предмети, що додалися до збірки НМІУ, в інших установах вважаються втраченими, автори визнали доцільним опублікувати список предметів та з'ясувати факт їхньої наявності в складі колекцій НМІУ.

На основі археологічного зібрання Центрального історичного музею ім. Тараса Шевченка (тепер НМІУ) німецька окупаційна влада в 1942 р. заснувала Музей до- і ранньої історії. Перехід археологічного зібрання у підпорядкування Генерального комісара відбувся 12.03.1942 р., коли було створене Окружне управління до- і ранньої історії (Seitz, 2009, s. 258).

Опікувався цим питанням уповноважений з питань до- і ранньої історії, німецький науковець Рудольф Штампфус (1904–1978)¹. Його концепція організації нового музею полягала в тому, щоб зібрати в одній установі всі археологічні

колекції Києва. Так, у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р. повідомлялося: «Завдяки заснуванню Крайового управління до- і ранньої історії, а також розбудови музею у Києві було створено централізоване управління майбутнім дослідженням. Тут має виникнути осередок всіх невеликих зібрань, із залишків яких немає сенсу створювати окремий новий музей» (Кашеварова, 2014, с. 506; Сорокіна та ін., 2014, с. 447). У статті «Крайовий музей до- і ранньої історії» Р. Штампфус писав: «Крайовий музей виник не тільки через прийняття наявного до- і ранньоісторичного Центрального музею під німецьке управління, але й завдяки поєднанню всіх фондів, розсіяних по різноманітних зібраннях і сховищах, в одному приміщенні під єдиним керівництвом. Завдяки цій роботі, розпочатій на початку 1942 р., в першу чергу досягнуто об'єднання всіх до- і ранньоісторичних знахідок, чим підготовлено шлях до використання і опрацювання великого матеріалу, майже не відомого європейським дослідникам. Цим самим нова установа припинила період значного розпорошення колекцій, що у минулому мало нищівні наслідки для дослідження. Незважаючи на різноманітні передумови для органічного поєднання колекцій, у цьому раніше не було досягнуто успіху через східний менталітет. Таким чином, стимули сучасності вимагають відповідати вимогам часу в межах європейського нового порядку» (Seitz, 2009, S. 241).

Серед установ, колекції яких передали до нового музею до- і ранньої історії, Р. Штампфус згадував «менші зібрання з геологічного інституту»².

¹ Штампфус, Рудольф (1904 – 1978) – німецький археолог, учень Г. Коссіні (1858–1931). Із 1940 р. співробітник Оперативного штабу райхслайтера Розенберга. З 1941 р. – уповноважений керівника Імперського управління до- і ранньої історії. Наприкінці року розпочав роботу в Україні. У 1942 р. очолив Крайовий інститут до- і ранньої історії і відповідний музей при Райхскомісарі України (Себта, Качан, 2016, с. 1152).

² «З Лаври було відправлено доісторичну колекцію Центрального історичного музею... доісторичні фонди Атеїстичного музею, антропологічного Кабінету і етнографічне зібрання з підвалів центрального опалення. Далі були прийняті археологічні фонди з історичної бібліотеки Лаври. Після

Записи про надходження з «Геологічного музею», здійснені в 1942 р., знаходимо в Рукописному каталозі археологічного відділу Міського музею старожитностей та мистецтв. Цей каталог розпочав у 1897 р. В. Хвойка. Але на 1942 р. він був давно покинутий, адже під час організації Центрального історичного музею розпочали нові інвентарні книги (Сорокіна, Пукліна, Безкоровайна, Завальна, 2019, с. 258–274). Останній запис датується 1938 р. Під час окупації відбулося короткочасне повернення до ведення старого каталогу. Перші записи датуються листопадом 1942 р. Перелік займає 9 сторінок і включає 76 записів (рис. 1–3). Остання зафіксована дата – 1943 р. Більшу частину записів того часу займає так званий «Геологічний музей». Предмети записані під

58 інвентарними номерами, вірогідно, рукою Петра Курінного (1894–1972).

Доволі логічною виглядала версія, що ці знахідки походять із Геологічного інституту АН УРСР, про який згадував Р. Штampfус. Адже у складі інституту перебував і музей. Проте, в Науковому архіві НМІУ був знайдений документ – акт передачі предметів до Окружного управління до- і ранньої історії при Генералкомісарі з Київського державного університету (НА НМІУ. Спр. 16а. Арк. 244, 245). Документ озаглавлений: «Список археологічних матеріалів, що їх передано з КДУ до Управління до- і ранньої історії при Генералкомісарі». Він міститься на чотирьох сторінках, написаний від руки фіолетовим чорнилом. (рис. 4–5). У списку перераховані предмети, заінвентаризовані в ката-

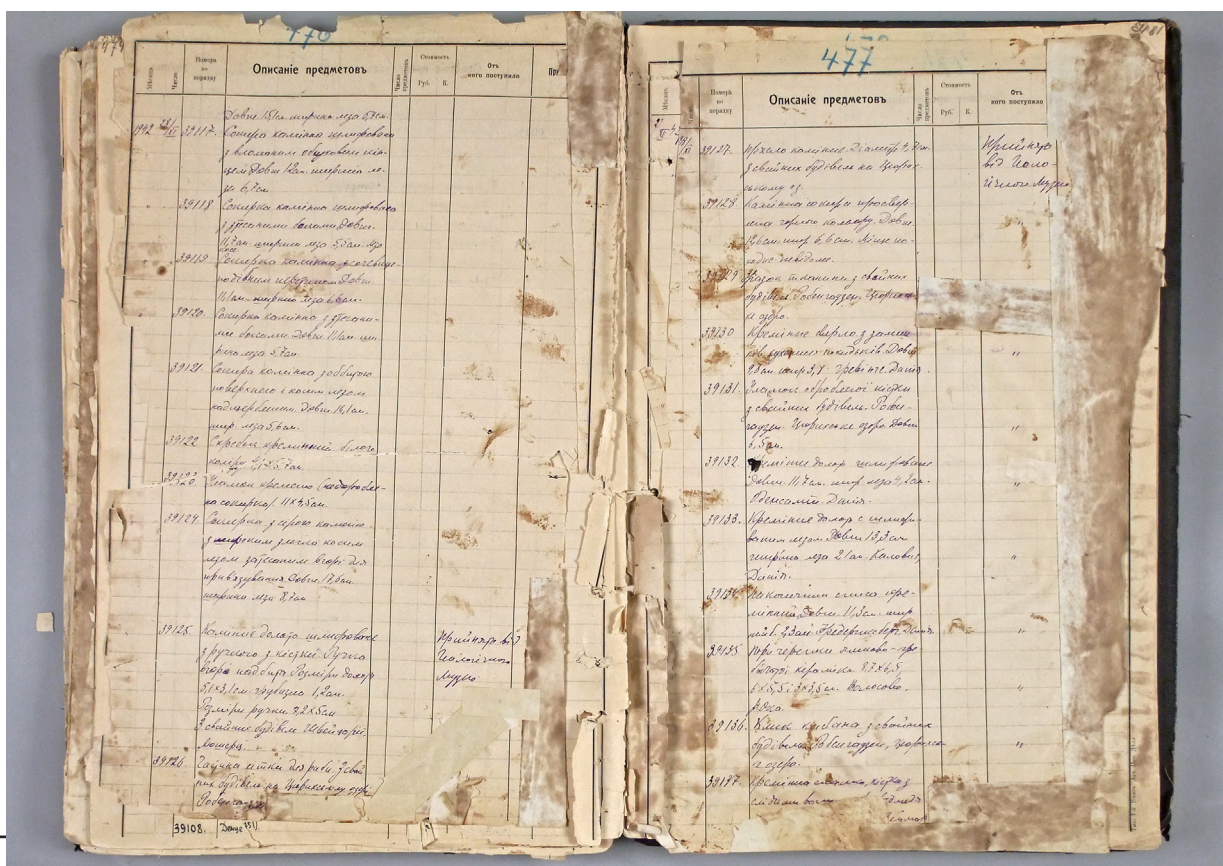

Рис. 1. Сторінки каталогу археологічного відділу із записами про надходження з Геологічного музею (арк. 476–477)

Рис. 2. Сторінки каталогу археологічного відділу із записами про надходження з Геологічного музею (арк. 478–479)

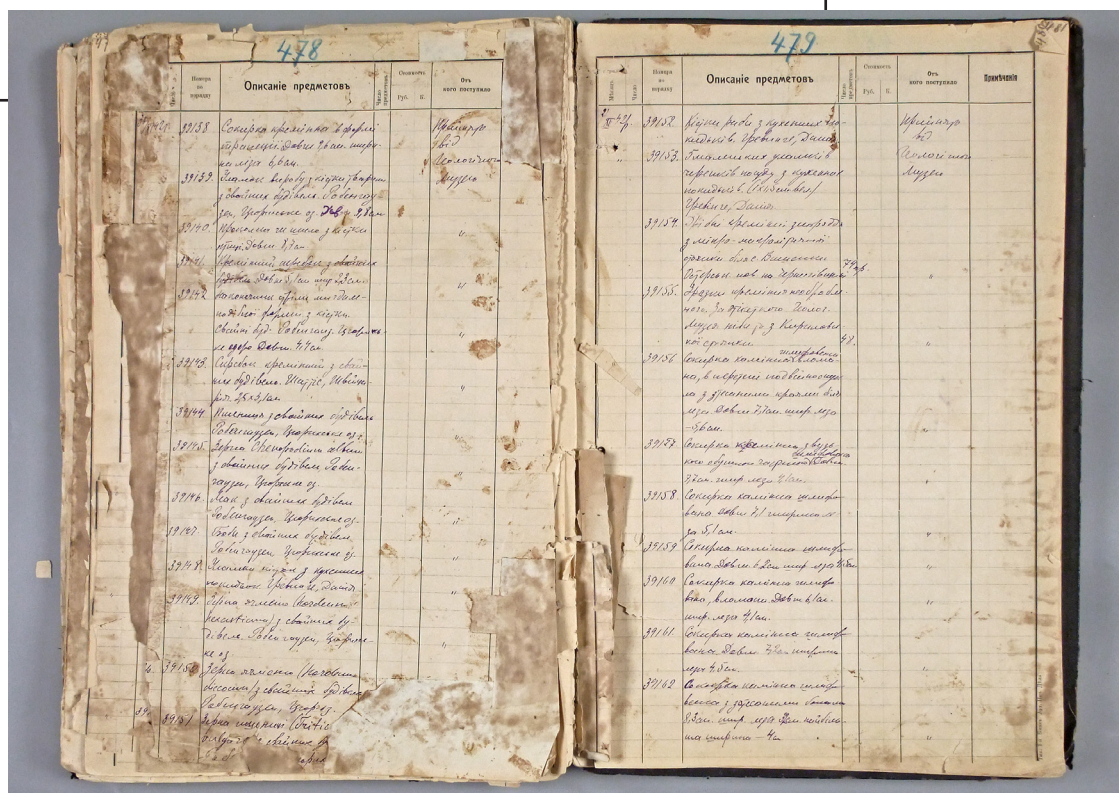
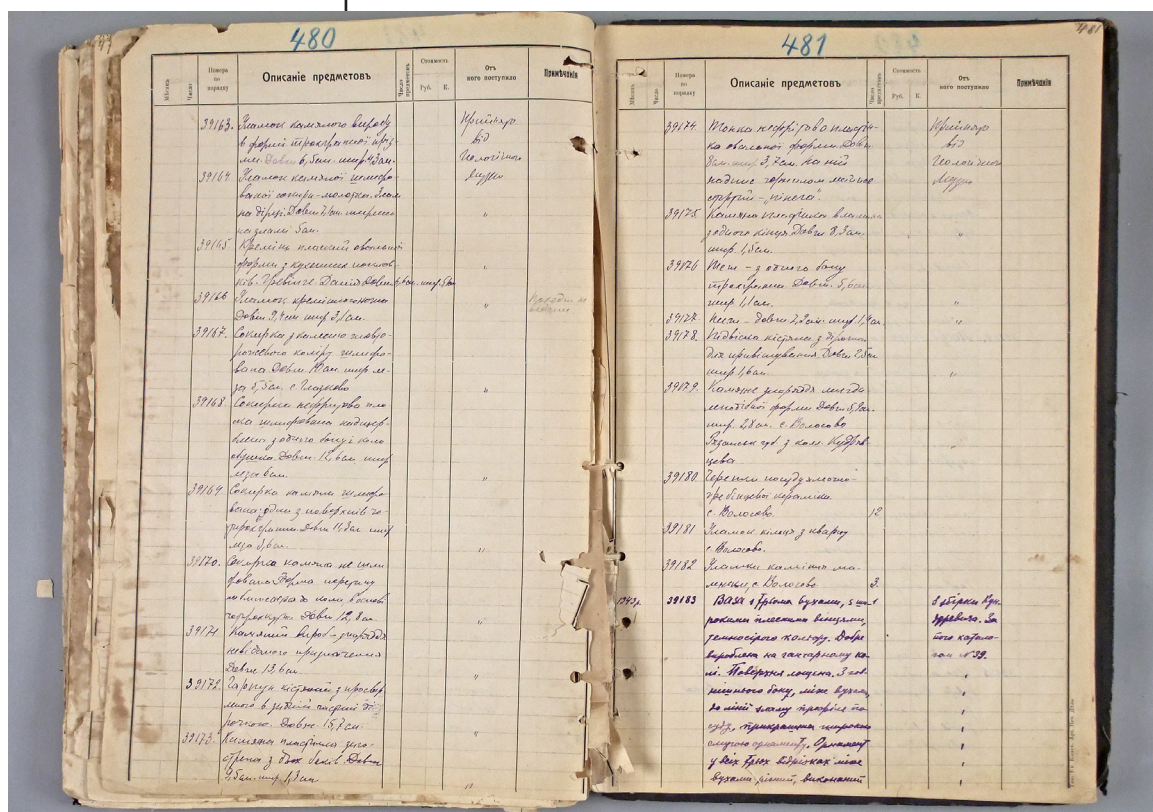

Рис. 3. Сторінки каталогу археологічного відділу із записами про надходження з Геологічного музею (арк. 480–481)

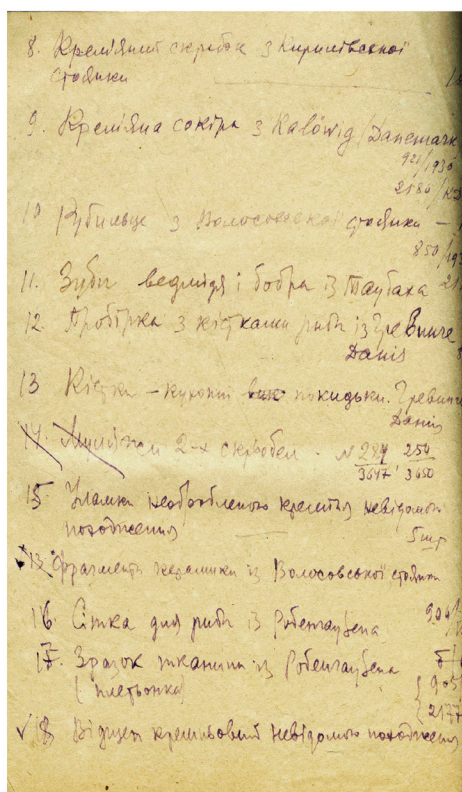
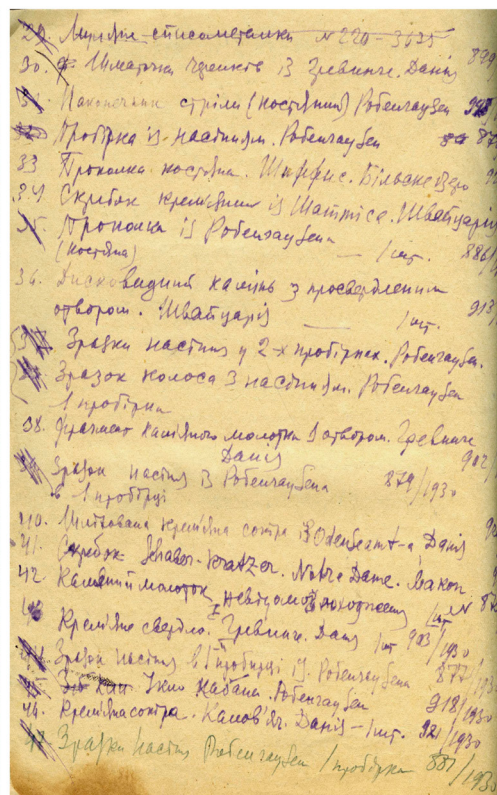

Рис. 4. Сторінки списку предметів, що надійшли з КДУ (арк. 244)

Рис. 5. Сторінки списку предметів, що надійшли з КДУ (арк. 245)

лозі, як такі, що надійшли з «Геологічного музею». На деяких із цих предметів знайдено номери³, вказані у списку з КДУ. Проте, цей список включає більше предметів, ніж встигли занести до каталогу. Документ не датований, але в ньому згадується Окружне управління, створене 12.03.1942 р. Перші записи в каталозі зроблені 27.11.1942 р. Отже, список складено між цими крайніми датами, проте найбільш вірогідна дата створення документа – весна 1942 р., коли відбувалися передача і перевезення основного обсягу колекцій, що надалі увійшли до складу Музею до- і ранньої історії.

Наявність цього списку дозволяє зробити висновок, що предмети з так званого «Геологічного музею», походили не з Геологічного Інституту АН УРСР, як попередньо вважали автори, а з Геологічного кабінету при Київському державному університеті. Початок Геологічного зібрання університету сягає 1834 р., коли був заснований Мінералогічний кабінет кафедри мінералогії та геогнозії Університету св. Володимира, який збирав численні колекції мінералів. У 1891 р. кафедра була розділена на дві: мінералогії і геології. Тоді ж був створений Геологічний кабінет, на основі колекцій, вилучених із Мінералогічного кабінету. У 1928 р. засновано Геологічний музей

при Академії наук, для створення якого з університету передали найбільш цінну частину колекцій із Мінералогічного і Геологічного кабінетів. Із 1933 р. розпочалося відновлення діяльності цих кабінетів при університеті. Під час Другої світової війни Київський університет було евакуйовано, проте музейні колекції вивезти не встигли. Дослідники вважають, що під час окупації геологічні колекції, що залишилися в Києві, були пограбовані, а потім повністю знищені (Павлишин, 2011, с. 419–423; Нестеровський, Вакуленко, Пічугін, 2000, с. 6). Отож, у НМІУ збереглася невелика частинка нібито втраченого під час війни зібрання.

Ще одним доказом походження розглядуваних предметів саме з Геологічного кабінету Київського університету може служити запис у сучасному колекційному описі «а104 Вишеньки», де рукою Т. Г. Мовші⁴ записано, що крем'яні вироби надійшли з «Геологічного кабінету Університету св. Володимира». Крім того, зазначалося, що предмети були нашиті на картон (рис. 6). У списку з КДУ також вказується, що крем'яні знаряддя з с. Вишеньки нашиті на планшет.

Склад колекції доволі цікавий. Різні крем'яні знаряддя, а саме: свердло, долота, сокирка, наконечник списа,

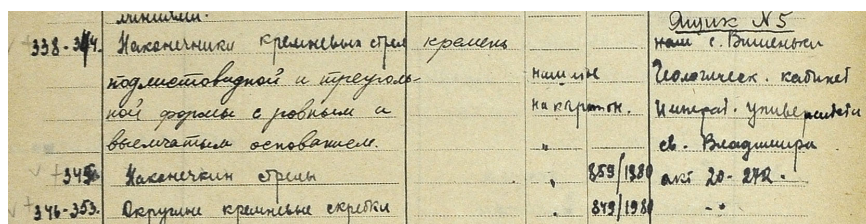

Рис. 6. Запис у колекційному описі «а104 Вишеньки» про предмети, що надійшли з Геологічного кабінету Київського університету

переселення фондів з Лаври в нову будівлю, почалося переведення зібрань, бібліотеки, архіву і фондів фотоплатівок археологічного інституту. Пізніше передавалися менші зібрання з геологічного інституту» (Seitz, 2009, S. 258; Сорокіна та ін., 2015, с. 289).

³ Ймовірно, номери Геологічного кабінету.

⁴ Мовша Тамара Григорівна (20.04.1922 – 4.03.2003) – відома дослідниця Трипілля, музейниця. 32 роки працювала в Історичному музеї, опікувалася первісними колекціями. Перші 3 інвентарні книги відділу «Первісне суспільство» Т. Мовша заповнила власноруч, значна частина колекційних списків також складена нею в 1950–1970-ті роки (Радієвська, Науменко, 2023, с. 145–146).

надійшли з таких датських пам'яток як Гренвінге⁵, Оденсамт⁶, Каловиг⁷, Фредериксберг⁸. Частина надходжень походить із швейцарських будівель на палях. Виявлення будівель на палях є одним із найважливіших відкриттів європейської первісної археології. Перші дослідження розпочалися 1854 р., коли внаслідок посухи рівень води знизився, і біля берегів відкрилося дно Цюрихського озера. Основні розкопки провадилися Фердинандом Келлером (1800–1881)⁹. До кінця 1860-х рр. на різних швейцарських озерах відкрито біля 200 місцезнаходжень, а на початку XX ст. у Приальпійській області зареєстровано понад 400 залишків поселень на палях, які датуються неолітом і бронзовим віком.

Переважна частина знахідок у колекції НМІУ походить із поселення Робенгаузен на озері Пфеффікерзее, в північній Швейцарії (Монгайт, 1973, с. 22). Поселення Ветцікон-Робенгаузен було відкрито швейцарським археологом Якобом Месікоммером (1828–1917),

який у 1857 р. при обстеженні озера Пфеффікон знайшов жіночий скелет, одягнений у бронзові прикраси: браслети і сережки. Він повідомив про знахідку Ф. Келлеру, який надихнув його на подальші дослідження. У 1858 р. Я. Месікоммер знайшов біля берегів озера залишки паль, після чого започаткував систематичні розкопки поселення Робенгаузен. Це поселення розташовувалося на торфовищі, в якому чудово зберігалися органічні знахідки (Keller, 1866, р. 37–40; Munro, 1890, р. 111; Messikommer, 1913, S. 16–18, 21–25).

Серед швейцарських знахідок із НМІУ – крем'яні та кам'яні вироби, фрагменти тканини та рибальської сітки (рис. 7), зерна пшениці, ячменю, насіння маку, плоди бобів (рис. 8)¹⁰.

Характеризуючи долю знахідок із поселень на палях, Р. Мунро зазначав, що багато з них потрапили до торговців і зникли в іноземних країнах (Munro, 1890, р. 8). Серед «зниклих» пам'яток була і розглядувана колекція. Визначити її походження допомагають етикетки

⁵ Гревінге – невеличке містечко в муніципалітеті Одшерред на острові Зеланд, Данія.

⁶ Адміністративний район у Данії з центром у місті Оденсе. Це місто розташоване в Південній Данії на острові Фюн і є третім за розміром містом країни.

⁷ Бухта Кало – бухта в північній частині Орхуської затоки в східній Ютландії (Данія).

⁸ Фредериксберг – місто в Данії, на сході Столичного регіону, адміністративний центр комуни Фредериксберг.

⁹ Келлер Фердинанд (1800–1881) – швейцарський археолог, який у 1853–1854 рр. відкрив поселення на палях. Найбільшим його досягненням було відкриття поселення Мейлен-Роренхаб на Цюрихському озері. На основі цих досліджень вчений розробив власну теорію побутування поселень на палях, яка принесла йому популярність в археологічній науці. Це викликало «озерну лихоманку» з пошуку нових пам'яток. Серед тих дослідників, кому відкриття Ф. Келлера надало поштовх до пошуків нових поселень на палях, був Я. Месікоммер, першовідкривач поселення Робенгаузен. У 1832 р. Ф. Келлер заснував Товариство вітчизняних старожитностей у Цюриху, пізніше відоме як Товариство антикварів. Також він був почесним членом Берлінського товариства антропології, етнології та доісторії. У 1863 р. він був обраний міжнародним членом Американського філософського товариства. З 1880 р. став член-кореспондентом Пруської академії наук. Ф. Келлер опублікував багато досліджень, присвячених розкопкам різних поселень на палях (Keller, 1866; Keller, 1878; Munro, 1890, р. 3–5).

¹⁰ Залишки рослин добре збереглися в поселеннях на палях. Особливо багато їх знаходили на поселенні Робенгаузен, завдяки кільком шарам різних етапів існування поселення, перекритих нашаруваннями торфовищ. Багато зерен виявилися перепаленими, завдяки чому залишилася їхня зовнішня оболонка, а внутрішній вміст був зруйнований. Найбільш важливими серед них були шестирядний ячмінь і дрібнозерниста пшениця, що належать до найбільш ранніх культивованих культурних рослин тієї місцевості. Крім того, знаходили: просо, овес, пшеницю-однозернянку, дво-рядну пшеницю. Горох, боби та сочевиця були єдиними їстівними овочами, що зустрічаються на цих пам'ятках (Keller, 1866, р. 336–338, 340).

Рис. 7. Залишки тканини і рибальської сітки з поселення на палях Робенгаузен у Швейцарії

Рис. 8. Зразки культур з поселення на палях Робенгаузен: зерна пшениці, маку, боби

Рис. 9. Крем'яна сокира з етикеткою крамниці Б. Штюрца та інвентарними номерами різних музеїв

на предметах (рис. 9). Вони вказують, що предмети були придбані в крамниці німецького палеонтолога Бернхарда Штюрца (1845–1928)¹¹. У 1870-х рр. він разом із дружиною керував у Бонні крамницею, в якій продавали мінерали, метеорити, скам'янілості, муляжі та археологічні знахідки (рис. 10). Під його іменем крамниця діяла до 1920-х рр. Колекції, придбані у Штюрців, потрапили до багатьох музеїв і університетів, зокрема, Німеччини та Польщі (Krzeszowska, Machłajewska, 2009, s. 164, 167, 168, рис. 9, 10).

Крім західноєвропейських знахідок у каталозі записані дрібні крем'яні знаряддя зі стоянки Вишеньки на Чернігівщині, фрагменти кераміки з с. Волосово Володимирської губернії¹² та кам'яні вироби з Глазково Іркутської губернії¹³. (рис. 11). Першодослідження волосівських

¹¹ Бернхард Штюрц (1845–1928) – німецький палеонтолог-самоук, збирав колекцію скам'янілостей та мінералів. У 1866 р. році його дружина заснувала крамницю в Бонні, де вони продавали зібрані колекції. Ця торгівля проходила дуже успішно, і дозволила подружжю розбагатіти. У 1893 р. їхня компанія отримала приз на Чиказькій всесвітній виставці. У 1919 р. Б. Штюрц отримав почесний ступінь доктора Боннського університету (Bernhard Stürz. https://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Stürz).

¹² За стоянкою біля однойменного села у 1915 р. В. О. Городцовим була виділена волосівська культура. Пам'ятки культури розповсюджені на території Волго-Окського міжріччя, Верхньої Волги та Прикам'я в 3-му — початку 2-го тисячоліття до н. е. (Никитин, 1974, с. 27).

¹³ Хоча в каталозі вказано, що знахідки походять з села Глазково, в списку передачі з КДУ слово «село» відсутнє. Вірогідно, в каталозі помилка, адже йдеться не про село, а про передмістя м. Іркутська, де в 1887 р. був знайдений так званий Глазковський могильник. Першим дослідником був засланий до Іркутська учасник Польського повстання 1863 р. М. І. Витковський (1844–1892). Через 10 років нові знахідки зробив засланий революціонер-народовець М. П. Овчинников (1844–1921). За

старожитностей проводилися у останній чверті XIX ст. О. С. Уваровим (1824–1885) разом із місцевими краєзнавцями (Уваров, 1881, с. 298–324). Дослідник мав власний маєток у с. Карачарово, звідки й розпочав дослідження Муромських околиць. На допомогу він запрошував різних спеціалістів із первісної археології, зокрема, професора В. Б. Антоновича, разом з яким розкопував Максимівський могильник (Лодыгина, 2003, с. 79). Як зауважує В. Козловська, у 1870-х рр. В. Б. Антонович брав участь у розкопках Карачарівської палеолітичної стоянки та досліджував неолітичні стоянки в колишньому Муромському пов. (Козловська, 1930, с. XII, XIII, XVII). В. Б. Антонович, який тоді очолював університетський Музей старожитностей пожертвував йому матеріали з власних розкопок, знахідки з інших пам'яток Володимирської губ. були також придбані для музею¹⁴. Вірогідно, В. Б. Антонович міг посприяти надход-

женню волосівських старожитностей і до Мінералогічного кабінету.

Автори намагалися встановити наявність предметів, записаних до «Хвойкінського» каталогу, в сучасній археологічній збірці НМІУ. Як зазначалося, в каталозі предмети, передані з Геологічного музею, записані під 58 інвентарними номерами. Автори ідентифікували 45 номерів. 15 предметів із них записані до колекції «а100 Швейцарія», 9 – до колекції «а235 Данія». Вісім предметів (із них 6 ідентифіковані) на сьогодні є у складі колекції «а285 Росія». Ще під одним ідентифікованим номером записано 74 предмети з стоянки біля с. Вишеньки на Чернігівщині (колекція «а104 Вишеньки»). 48 предметів, записаних під одним номером, «нібито з Кирилівської стоянки», на жаль, не вдалося ідентифікувати. 14 предметів (без вказаного місця знахідки) були записані до колекції «а211 Місце знахідки невідоме». Серед предметів невідомого походження було виявлено дві сокири глазковського типу і гарпун характерної для культур Прибайкалля форми. В списку з КДУ вказано, що був переданий планшет із

Рис. 10. Археологічна знахідка з швейцарського поселення на палях Люшерц: крем'яна сокира з роговою муфтою

Рис. 11. Фрагмент кераміки з с. Волосово Володимирської губ.

цим могильником у 1916 р. В. А. Городцовим була названа глазковська культура (18–13 ст. до н. е.) (Окладников, 1955, с. 11).

¹⁴ Серед них: №№ 1963–1978 крем'яні знаряддя з с. Карачарово Муромського повіту Володимирської губернії, знайдені серед кісток мамонтів, оленів та носорогів; №№ 1979–2055 крем'яні знаряддя та знаряддя з кістки з с. Волосово Муромського повіту Володимирської губернії. Матеріали придбані за розпорядженням Правління від 24.10.1878 р. №№ 2056–2070 бронзові прикраси, знайдені в гробницях біля с. Максимівка Муромського повіту Володимирської губернії. Останні матеріали пожертвовані В. Б. Антоновичем (Книга для записи ..., арк. 63 зв.–65).

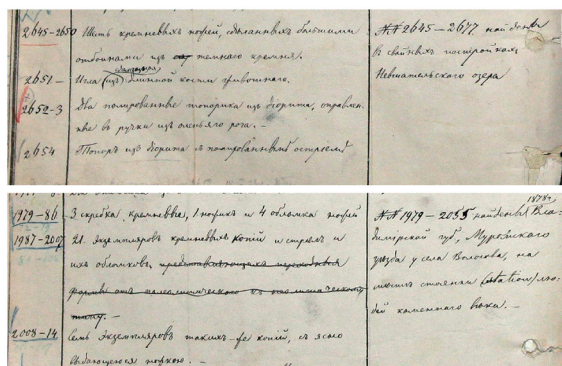
зразками кам'яних та кістяних знарядь із Глазково, серед них: крем'яних сокир – 3 од., гарпун – 1 од., різне – 7 од. На самих предметах написані лише номери 1942 р., в акті з КДУ старі номери також не вказані. Тому не дивно, що в умовах війни предмети глазковської культури були депаспортизовані.

Крім того, в деяких із перелічених колекцій НМІУ наявні матеріали з тих

Рис. 12. Гарпун і кам'яні вироби невідомого походження

Рис. 13. Записи в каталозі Музею старожитностей Університету св. Володимира про надходження предметів з поселення на палях з Невшательського озера та з с. Волосово Володимирської губ.

самих або аналогічних місцезнаходжень, які походять із Музею старожитностей Університету св. Володимира. В каталозі Музею є записи (рис. 13) про надходження предметів із розкопок поселень на палях із озера Невшатель¹⁵, придбані за розпорядженням Правління від 5.03.1881 р. (Книга для записи, арк. 82). Наразі вони перебувають у колекції «а100 Швейцарія». В каталозі також згадуються надходження з с. Волосово Володимирської губ., що були придбані за розпорядженням Правління від 24.10.1878 р. (Книга для записи, арк. 64). Наприкінці 1920-х рр. колекції Музею старожитностей були передані до Археологічного музею ВУАН, після ліквідації музею – до ІІМК, а в 1936 р. надійшли до ЦІМ (Яненко, 2017, с. 253). Надалі розглядувані матеріали виставлялися в експозиційному розділі «Варварство» відділу Докласового суспільства (Книга експонатів, 1939, інв. №№ 4891–4914; Короткий довідник, 1941, с. 9). Вони наразі перебувають у складі археологічної збірки НМІУ. Наявність подібних колекцій як в геологічному, так і в археологічному зібранні університету, а також, урахування часу функціонування крамниці Б. Штюрца, дають можливість зробити припущення про час надходження або придбання цих колекцій музеями: найвірогідніше, це остання чверть XIX ст. Присутність археологічних матеріалів у Геологічному кабінеті пояснюється тим, що серед предметів переважали вироби з каменю. Наявність кістяних виробів і зразків насіння культурних рослин пояснюється тим, що викладачі геологічної кафедри збирали також палеонтологічні і палеоботанічні матеріали. Так, інтенсивним вивченням палеофлори займався

¹⁵ Невшатель – озеро на заході Швейцарії, розташоване на території кантонів Невшатель, Во, Фрибур і Берн. Згідно карти, опублікованої у 1863 р., уже на той час на оз. Невшатель було відомо мінімум 46 поселень на палях (Munro, 1890, р. 38). У колекції НМІУ серед знахідок з оз. Невшатель представлені: кам'яні шліфовані сокири, руків'я для сокир з рогу оленя, крем'яні пластини, кам'яні пряслиця або грузила.

І. Ф. Шмальгаузен (1849–1894), який розпочав працювати в Київському університеті з 1879 р. Він вивчав і збирав колекції викопної флори. Значна частина колекцій була придбана, зокрема і за кордоном, завідувачем кафедри мінералогії і геогнозії К. М. Феофілактовим (1818–1901), який першим увів в університеті курс палеонтології, а також збирав палеонтологічні колекції (Феофілактів, 1884, с. 106–109; Молявко, Зінченко, 1999, с. 31, 32, 35).

Отже, до наукового обігу введений фрагмент з архівної документації археологічного відділу НМІУ з переліком надходжень 1942 р. із Геологічного кабінету Київського університету. Він є важливим джерелом з історії археологічних колекцій періоду гітлерівської окупації Києва. Аналіз цих джерел надав можливість визначити вірогідне походження кількох, раніше депаспортизованих, предметів.

Додатки.

Надалі наведено фрагмент каталогу з переліком надходжень із Геологічного кабінету Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, що надійшли до Окружного управління до- і ранньої історії у 1942 р. Документ складений українською мовою і має ознаки правопису, що застосовувався до 1940-х рр. Властиву для нього термінологію збережено, як ознаку часу. Граматичні та пунктуаційні помилки, а також описки виправлено без додаткового застереження. Скорочення розшифровані в квадратних дужках. Інші випадки прокоментовані в примітках. До таблиці упорядниками додано дві крайні колонки: ліворуч (із порядковими номерами записів) і праворуч (із визначеними сучасними номерами колекції НМІУ), додаткові колонки виділено сірим кольором. Упорядниками випущено кілька порожніх або майже порожніх колонок. Зокрема, першою була розташована колонка з датою запису, в якій вказано: 28.11.1942 р.; від номера 39138 – 30.11.1942 р.; від номера 39152 – 21.12.1942 р. Ще одна випущена колонка «Від кого поступило» містить лише записи: «Прийнято від Геологічного музею».

**Витяг з Рукописного каталогу археологічного відділу Міського музею
старожитностей та мистецтв (тепер Національний музей історії України),
Київ, 28.11 – 21.12.1942 р.**

№ п/п	Номер по порядку	Опис предметів	Інв. № сучасний
1.	39125	Камінне ¹⁶ долото шліфоване з ручкою з кістки. Ручка вгорі надбита. Розміри долота 5,1×3,1 см, грубизна ¹⁷ 1,2 см. Розміри ручки 7,2×5 см. З свайних будівель Швейцарії, Люшерц ¹⁸ .	а100/15
2.	39126	Частина сітки для риби. З свайних будівель на Цюрихському озері ¹⁹ . Робенгаузен.	а100/45
3.	39127	Прясло камінне. Діаметр 4,7 см. З свайних будівель на Цюрихському оз[ері].	а100/17
4.	39128	Камінна сокира просвердлена чорного кольору. Довж[ина] 12,6 см, шир[ина] 6,6 см. Місце походж[ення] невідоме.	
5.	39129	Зразок тканини з свайних будівель. Робенгаузен. Цюрихське озеро.	а100/46

¹⁶ Тобто кам'яне. В літературі 1920–1930-х рр. рідко, але вживалося таке слово, наприклад: «Але на-вряд камінні таріли становили теж їхній виріб...» (Данилевич, 1925, с. 101). Наприкінці записів вживаються вже слова «кам'яний», «кам'яна».

¹⁷ Мається на увазі ширина предмета.

¹⁸ Люшерц – громада в кантоні Берн, адміністративний округ Зееланд. У 1871–1872 рр. Бернський уряд розпочав серію досліджень на цьому поселенні, призначивши керівником розкопок швейцарського геолога Едмунда фон Фелленберга (1838–1902). Давнє дно виявилось похованим під товстим шаром піску і гравію, а також мало чудові умови для збереження органічних залишків рослин, зерна, фрагментів льняної тканини та деревини. Як більшість поселень на палях, це поселення загинуло через пожежу, що підкріплювалося знахідками людських кісток. Серед знахідок були сотні шліфованих сокир. Також, було виявлено до 800 рогових руків'їв, в багатьох з яких ще трималися сокири або долота (Keller, 1878, р. 193; Munro, 1890, р. 32).

¹⁹ Озеро Пфеффикон (Пфеффікерзее), на якому розташоване поселення Робенгаузен, знаходиться неподалік на схід від Цюрихського озера.

²⁰ В науковій літературі 1920–1930-х рр. частіше вживається саме таке визначення матеріалу, наприклад: «...Перше, що характеризує кремінну індустрію з цього пункту, це абсолютна перевага відщеп-

6.	39130	Кремінне ²⁰ сверло з залишків кухонних покидьків ²¹ . Довж[ина] 9,8 см, шир[ина] 3,8 см, Гревінге. Данія.	a235/5
7.	39131	Уламок обробленої кістки з свайних будівель. Робенгаузен. Цюрихське озеро. Довж[ина] 6,5 см.	a100/7
8.	39132	Кремінне долото шліфоване. Довж[ина] 11,7 см, шир[ина] леза 4,2 см. Оденсама. Данія.	a235/6
9.	39133	Кремінне долото с шліфованим лезом Довж[ина] 13,3 см, ширина леза 2,1 см. Каловиг, Данія.	a235/4
10.	39134	Наконечник списа кремінний. Довж[ина] 11,3 см. шир[ина] найб[ільша] 2,3 см. Фредериксберг, Данія.	a235/1
11.	39135	Три черепки ямково-гребінчатої кераміки. 8,7×6,5; 6×5,5 і 3×3,5 см. Волосово. р. Ока.	a285/57 (1)
12.	39136	Клик кабана з свайних будівель Робенгаузен, Цюрихське озеро.	a100/8
13.	39137	Кремінна скалка ²² , кістка зі слідами вол [...] ²³ ведмедя. Веймар ²⁴ .	(є кісткі різні, лабораторний фонд)
14.	39138	Сокирка кремінна в формі трапеції. Довж[ина] 9,6 см, ширина леза 6,6 см.	a235/2
15.	39139	Уламок виробу з кістки тварини з свайних будівель. Робенгаузен, Цюрихське озеро. Довж[ина] 9,8 см.	a100/5
16.	39140	Проколка чи шило з кістки птиці. Довж[ина] 8,7 см.	a100/20
17.	39141	Кремінний скребок з свайних будівель. Довж[ина] 5,1 см, шир[ина] 2,3 см.	a100/19
18.	39142	Наконечник стріли мигдалеподібної форми з кістки. Свайні буд[івлі]. Робенгауз[ен]. Цюрихське озеро. Довж[ина] 4,4 см.	
19.	39143	Скребок кремінний з свайних будівель. Шаттіс ²⁵ , Швейцарія. 2,5×3,1см.	a100/18
20.	39144	Пшениця з свайних будівель Робенгаузен, Цюрихське оз[ере].	a100/9

кових форм...» (Рудинський, 1928, с. 86); «...Ця кремінна індустрія по дюнах була розкидана на площі улоговин видування, здебільшого в поодиноких примірниках» (Локтюшев, 1928, с. 95).

²¹ Мається на увазі археологічна культура Ертебелле (5300–3950 рр. до н. е.), яку іноді називають «культурою кухонних покидьків». Дослідження розпочалися у 1890-х рр. Пам'ятки представляли собою купи доісторичного сміття з мушель, кісток тварин і риб, виробів з кременю і рогу оленя (Монгайт, 1973, с. 187–188).

²² Тобто платівка, наприклад: «Скалки (lames), як і скрізь по неолітичних становищах, становлять собою найбільшу частину кремінних виробів...» (Вовк, 1928, с. 21).

²³ Запис пошкоджено: в цьому місці край сторінки відірваний.

²⁴ Веймар – місто в Німеччині, у федеральній землі Тюрингія. Запис частково пошкоджено, місце знахідки, можливо, визначене невірно. В списку КДУ таке місцезнаходження відсутнє.

²⁵ В списку помилка. Мається на увазі поселення Шаффіс на лівому березі озера Біль у Швейцарії. Ця назва вказана на етикетці відповідного предмету. Поселення розпочав досліджувати у 1873 р. швейцарський геолог Едмунд фон Фелленберг (1838–1902). На цьому поселенні не було хороших умов для збереження органічних решток, знайдені предмети були в дуже поганому стані і поступово розсипалися. Також, було виявлено велику кількість кам'яних шліфованих сокир, але вони відрізнялися дрібними розмірами. Проте, найбільше вирізнялися досконалі крем'яні вироби, багато з яких знайдені разом із власними рогами або дерев'яними руків'ями (Keller, 1878, р. 212; Munro, 1890, р. 36).

21.	39145	Зерна <i>Chenopodium album</i> ²⁶ з свайних будівель Робенгаузен, Цюрихське оз[еро].	a100/13
22.	39146	Мак з свайних будівель Робенгаузен, Цюрихське оз[еро].	a100/12
23.	39147	Боби з свайних будівель Робенгаузен. Цюрихське оз[еро].	a100/14
24.	39148	Уламки кісток з кухонних покидьок. Гревінге, Данія.	a235/7-9
25.	39149	Зерна ячменю (<i>Hordeum hexastichum</i>) ²⁷ з свайних будівель Робенгаузен. Цюрихське оз[еро].	a100/10
26.	39150	Зерна ячменю (<i>Hordeum dicosum</i>) ²⁸ з свайних будівель Робенгаузен. Цюр[ихське] оз[еро].	
27.	39151	Зерна пшениці (<i>Tritic[um] vulgare</i>) ²⁹ з свайних бу[дівель]. Роб[енгаузен]. [Ц]ю[рихське озеро] ³⁰ .	a100/11
28.	39152	Кістки риби з кухонних покидьків. Гревінге, Данія.	
29.	39153	5 маленьких уламків черепків посуду з кухонних покидьків (1×1,5 см вел[ичина]). Гревінге, Данія.	
30.	39154	Дрібні кремінні знаряддя з мікро-макролітичної стоянки біля с. Вишеньки ³¹ Остерськ[ого] пов[іту] на Чернігівщині ³² .	a104/460-514
31.	39155	Зразки креміння необробленого. За етикеткою Геолог[ічного] Музея ніби-то з Кирилівської стоянки ³³ .	
32.	39156	Сокирка камінна шліфована вломана, в перетині подвійноопукла з стесаними краями біля леза. Довж[ина] 7,7 см. шир[ина] леза – 5,6 см.	a211/ 313
33.	39157	Сокирка кремінна з вузькою обушною частиною, шліфована. Довж[ина] 7,7 см. шир[ина] леза 4,1 см.	a211/307
34.	39158	Сокирка камінна шліфована. Довж[ина] 7,1, ширина леза 5,1 см.	a211/305
35.	39159	Сокирка камінна шліфована. Довж[ина] 6,2 см, шир[ина] леза 4,5 см.	a211/304
36.	39160	Сокирка камінна шліфована, вломана. Довж[ина] 6,1 см шир[ина] леза 4,1 см.	a211/309
37.	39161	Сокирка камінна шліфована. Довж[ина] 7, 2см, ширина леза 4,5 см.	a211/308

²⁶ *Chenopodium album* – лобода біла. Вид однорічних трав'янистих сіро-зелених, вкритих сіруватим порошком рослин родини лободових. Як їстівна рослина вживається у багатьох народів (Рева М. Л., & Рева Н. Н., 1976, с. 51).

²⁷ *Hordeum hexastichum* L. – ячмінь шестирядний. Належить до найдавніших культурних рослин, окультурений понад 10 тис. років тому. Один із найхарактерніших видів культурних рослин, знайдених на поселеннях на палях (Keller, 1878, р. 519).

²⁸ *Hordeum dicosum* – ячмінь дворядний.

²⁹ *Triticum vulgare* або *Triticum aestivum* L. – пшениця м'яка або пшениця звичайна – найбільш розповсюджений вид пшениці, вирощується в Європі, Азії, Індії, Північній і Південній Америці, Австралії. Один із найхарактерніших видів культурних рослин, знайдених на поселеннях на палях (Keller, 1878, р. 519).

³⁰ Запис частково пошкоджений, але читабельний.

³¹ За сучасним територіальним поділом належить до Бориспільського р-ну Київської обл.

³² В колонці «Число предметів» вказана кількість – 74 одиниці.

³³ В колонці «Число предметів» вказана кількість – 48 одиниць.

38.	39162	Сокирка камінна шліфована з затесаними боками 8,3 см, ширина леза 3,2 см, найбільша ширина – 4 см.	a211/306
39.	39163	Уламок кам'яного виробу в формі трьохгранної призми. Довж[ина] 6,5 см. Шир[ина] 4,3 см.	a211/315
40.	39164	Уламок кам'яної шліфованої сокири-молотка. Злам на дірці. Довж[ина] 7,1 см. Ширина на зламі 5 см.	a211/314
41.	39165	Кремін'як плаский овальної форми з кухонних покидьків. Гревінге. Данія. Довж[ина] 6,6 см, шир[ина] 5,1 см.	a235/3
42.	39166	Уламок кремінного ножа. Довж[ина] 9,4 см, шир[ина] 3,1 см.	
43.	39167	Сокирка з каменю жовто-рожевого кольору шліфована. Довж[ина] 10 см, шир[ина] леза 5,5 см. с. Глазково.	
44.	39168	Сокирка нефритова плоска шліфована надщерблена з одного боку і коло обушка ³⁴ . Довж[ина] 12,6 см, шир[ина] леза 6 см.	a211/312
45.	39169	Сокирка камінна шліфована; один з поверхнів чотирьохгранний ³⁵ . Довж[ина] 11,3 см. Шир[ина] леза 3,6 см.	a211/310
46.	39170	Сокирка кам'яна не шліфована. Форма перетину наближається до кола, в основі чотирьохкутна. Довж[ина] 12,8 см.	a211/316
47.	39171	Кам'яний виріб – знаряддя невідомого призначення. Довж[ина] 13,6 см.	
48.	39172	Гарпун кістяний з просвердленою в задній частині дірочкою ³⁶ . Довж[ина] 15,7 см.	a211/301
49.	39173	Кам'яна пластина загострена з двох боків. Довж[ина] 9,5 см, шир[ина] 1,3 см.	
50.	39174	Тонка нефритова пластинка овальної форми. Довж[ина] 8 см, шир[ина] 3,7 см. На ній напис чорнилом майже стертий – «пінега» ³⁷ .	a211/311
51.	39175	Кам'яна пластинка вломана з одного кінця. Довж[ина] 8,3 см, шир[ина] 1,5 см.	
52.	39176	Теж – з одного боку трьохгранна. Довж[ина] 5,6 см, шир[ина] 1,1 см.	
53.	39177	Теж – довж[ина] 7,2 см, шир[ина] 1,4 см.	
54.	39178	Підвіска кістяна з дірочкою для привішування ³⁸ . Довж[ина] 2,5 см, шир[ина] 1,6 см.	a285/61
55.	39179	Кам'яне знаряддя мигдалеподібної форми. Довж[ина] 5,9 см, шир[ина] 2,8 см, с. Волосово Рязанськ[ої] ³⁹ губ[ернії] з кол[екції] Кудрявцева ⁴⁰ .	a285/4

³⁴ Сокира характерної для глазковської культури форми. Відомо, що глазковське населення займалося виготовленням шліфованих сокир з темно-зеленого нефриту місцевого походження. На пам'ятках глазковської культури відомі численні аналогічні нефритові сокири (Окладников, 1955, с. 24, 107, табл. I, II, рис. 39).

³⁵ Сокира глазковського типу (Окладников, 1955, с. 104–107, 196, 197 рис. 39, 85, 86).

³⁶ Роговий гарпун характерний для глазковської культури (Окладников, 1955, с. 78–80, рис. 23, 24).

³⁷ Пінега – селище та річка (права притока північної Двіни) в Архангельській області (Росія).

³⁸ У колекційному описі вказано, що цей предмет також походить із с. Волосово.

³⁹ Помилка – Володимирської губернії.

⁴⁰ Мається на увазі Павло Петрович Кудрявцев (1850-ті – до 1910), муромський судовий слідчий та археолог-аматор, який займався збором археологічних артефактів в околицях с. Волосово. Завдяки цим пошукам він відкрив багато мезолітичних і неолітичних стоянок У 1877 р. він повідомив про

56.	39180	Черепки посуду ямочно-гребінцевої кераміки, с. Волосово ⁴¹ .	а285/53 (3), а285/54 (2), а285/55 (2), а285/56 (1)
57.	39181	Уламок кільця з кварцу, с. Волосово.	
58.	39182	Уламки каміння маленькі, с. Волосово ⁴² .	

Подяки.

Автори щиро вдячні О. О. Науменку за доступ до матеріалів колекцій та Ю. А. Діканчієву за допомогу в підготовці ілюстрацій.

знахідки біля с. Волосово у «Московських губернських відомостях». Він також продавав свої колекції старожитностей. Перша з них налічувала 250 предметів і включала кам'яні знаряддя та фрагменти кераміки. Активно співпрацював із О. С. Уваровим (Формозов, 2000, с. 229–231).

⁴¹ В колонці «Число предметів» вказана кількість – 12 одиниць.

⁴² В колонці «Число предметів» вказана кількість – 3 одиниці.

Список використаних джерел та літератури

- Вовк, Ф. (1928). Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні. **Антропологія. Річник Кабінету 1927**, 1, 3–28.
- Данилевич, В. (1925). **Археологічна минувшина Київщини**. Київ: Українська Академія Наук.
- Кашеварова, Н. Г. (2014). **Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945)**. Київ: Ін-т історії України, II.
- Себта, Т. М., Качан, Р. І. (упор.) (2016). **Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи**. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Книга для записи вещей Музея Древностей Императорского Университета Св. Владимира. По разряду Древностей, фонды НМІУ.**
- Книга экспонатов, находящихся в экспозиции отдела доклассового общества на 1/I-1939**, фонды НМІУ.
- Козловська, В. Є. (1930). Значення проф. В. Б. Антоновича в українській археології. **Записки Всеукраїнського археологічного комітету, I, IX–XXI**.
- Короткий довідник. Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві**. (1941). Київ: Радянська школа.
- Лодыгина, Е. В. (2003). Обзор археологических исследований Муром и муромского района. **Уваровские чтения – V. Муром**, 78–82.
- Локтюшев, С. (1928). Кремінна мікролітична індустрія, зібрана по дюнах у сточищі р. Донця на Луганщині. **Антропологія. Річник Кабінету 1927**, 1, 95–106.
- Молявко, В. Г., Зінченко, О. В. (Ред). (1999). **Нариси з історії геологічних досліджень у Київському університеті**. Київ: Рада.
- Монгайт, М. Л. (1973). **Археология Западной Европы. Каменный век**. Москва: Наука.
- Никитин, А. Л. (1974). Существовала ли «волосовская культура»? **Советская археология**, 2, 27–33. НА НМІУ. Ф. 1260. Оп. 1. Спр. 16а.
- Нестеровський, В. А., Вакуленко, О. М., Пічугін, А. В. (2000). Геологічний музей Київського університету. **Вісник Київського університету, Геологія**, 16, 5–7.
- Окладников, А. П. (1955). Неолит и бронзовый век Прибайкалья (глазковское время), III. **Материалы и исследования по археологии СССР**, 43. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Павлишин, В. І. (ред.). (2011). **Геологія в Київському університеті**. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Радієвська, Т., Себта, Т., Сорокіна, С. (2018а). Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 рр. **Археографічний щорічник. Нова серія**, 21/22, 24/25, 799–860.
- Радієвська, Т., Себта, Т., Сорокіна, С. (2018b). З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. **Науковий вісник Національного музею історії України**, 3, 15–52.
- Радієвська, Т., Науменко, О. (2023). Тамара Мовша: сторінки музейного життя та внесок у формування археологічної збірки Національного музею історії України. **Науковий вісник Національного музею історії України**, 9, 142–159.
- Рева, М. Л., Рева, Н. Н. (1976). **Дикі їстівні рослини України**. Київ: Наукова думка.
- Рудинський, М. (1928). До питання про культури «мезолітичної доби» на Вкраїні. **Антропологія. Річник Кабінету 1927**, 1, 73–94.
- Сорокіна, С., Завальна, О. (2014) Німецький археолог доктор Пауль Ґрімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році. **Наукові записки**. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 28, 440–464.

Сорокіна, С., Завальна, О., Радієвська, Т. (2015). Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ). **Археологія & Фортифікація України**, 288–295.

Сорокіна, С. А., Пукліна, О. О., Безкоровайна, Ю. Г., & Завальна, О. М. (2019). Інвентаризація археологічних колекцій у Центральному історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (1937–1941 рр.). **Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині**, 23, 257–278. doi: 10.33402/mdapv.2019-23-257-278.

Уваров, А. С. (1881). **Археология России. Каменный период**, 1. Москва: В Синодальной Типографии на Никольской улице.

Феофилакт, К. М. Минералогический кабинет. **Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884)**. Киев: типография Императорского университета св. Владимира, 106–109.

Формозов, А. А. (2000). Муромские исследователи каменного века. **Уваровские чтения – III**. Муром, 228–234.

Яненко, А. (2017). **Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали**. Київ: НКПІКЗ.

Bernhard Stürtz. Вилучено з: https://de.wikipedia.org/wiki/Bernhard_Stürtz.

Keller, F. (1866). **Lake Dwellings of Switzerland and Other Parts of Europe**. London, Spottiswoode and Co.

Keller, F. (1878). **The Lake Dwellings of Switzerland and Other Parts of Europe**. I, London, Longmans, Green, and Co.

Krzeszowska, E., Machłajewska, I. (2009). Ślady słynnych europejskich kolekcji geologicznych w Muzeum Geologii Żłóż im. Cz. Poborskiego w Gliwicach. **Kwartalnik Historii Nauki i Techniki**, 54/1, 157–170.

Messikommer, H. (1913). **Die Pfahlbauten von Robenhausen**. Zürich: Art. Institut Orell Füssli.

Munro, R. (1890). **The Lake-Dwellings of Europe**. London: Paris & Melbourne, Cassel & Co. Ltd.

Seitz, H. R. (2009). **Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge**. Weißenhorn: Anton H. Konrad Verlag.